

Nätverket Svenska Kulturlandskap

Nätverksträff 2018

2–3 oktober 2018 på södra och mellersta Öland

Minnesanteckningar

Södra Ölands kulturlandskap

Den södra tredjedelen av Öland är utpekad som ett [världsarv](#). Hela landskapet går i nord-sydliga stråk längs den här delen av ön: de bördiga åkrarna och lundarna i Mörbylångadalen, den västra landborgen med väg och bebyggelse, det stora alvaret och längst ut, öster om väg och bebyggelse, de öppna sjömarkerna.

Här på södra Öland, som på de flesta håll i landet, har det moderna jordbruket satt sin prägel på landskapet, med sina stora åkrar, ekonomibyggnader och maskiner. Samtidigt finns ovanligt mycket av det förindustriella brukandets prägel kvar. Bebyggelsens struktur, gravar, fornborgar och de otaliga stenmurarna, allt minner om gångna tiders landskap. Till exempel står byarna trots skiftesreformer kvar i de gamla lägen där det finns tillgång till vatten.

Det mest slående är ändå det Stora alvaret. Detta är gamla utmarker, där gemensamt bete bedrivits i all tid, om än i olika omfattning. På fastlandet har sådana marker i regel omvandlats till produktionsskog, men här är jordlagren så tunna att det inte har varit möjligt. Vi ser ett ålderdomligt landskap, där inägor och utmark fortfarande hänger ihop i en helhet. Under 1600- och 1700-talen var det kunglig jaktmark, och då var betestrycket sannolikt lägre. Under denna Djurgårdsinrättning var bete tillåtet, likaså att samla ris, buskar och komockor som bränsle. Däremot var alla träd skyddade. Tidigt 1800-tal upphörde Djurgårdsinrättningen och utmarken fördelades till bönderna. Efter detta började murarna på alvaret och i sjömarkerna läggas upp. Byarna samfällade bete har fortsatt ända sedan dess. Senare, under 1900-talet minskade det igen, till slut betades bara ungefär halva arealen. Idag, efter ett intensivt arbete med att återfå hävden, går djur över nästan hela alvaret igen.

Södra Ölands vidsträckta sjömarker. Längst bort skymtar havet.

Mellby

I Mellby på sydöstra Öland sköter Margareta och Thomas Carlsson en stor del av markerna. Inriktningen är köttdjur, ungefär 100 Hereford och Simmental, plus rekrytering. Fram till början av 1990-talet fanns mjölkkor på gården. Gården är självförsörjande på foder, man till och med säljer en del vall på rot till grannar. Detta tack vare 80 hektar åker, 18 hektar slätteräng, drygt 50 hektar betesmarker plus nästan 200 hektar ute på alvaret. Alvarmarkerna har alltid varit gemensam utmark för byn. Förr var det åtta brukare som höll djuren där, nu är det bara en eller två kvar.

Hur gör de då, för att bedriva ett modernt och samtidigt landskapsvårdande jordbruk här? Ett svar är att storleksrationaliseringen har hållits på en förhållandevis måttlig nivå. Tack vare låga kostnader kan de avstå från att "satsa", dvs. ta stora lån, göra stora investeringar, och tvingas ytterligare anpassa landskapet därefter. Istället lyckas de med konststycket att hålla de traditionella markslagen igång, med slättermarker, utmarker med mera. Det kräver en noggrann planering av odling och betesfällor, så att djuren hela tiden går på rätt marker. Inte minst slättermarkerna nere vid sjön är ett exempel på det: de är samtidigt en viktig tillgång i gårdens brukande och en natur- och kulturmiljövårdande insats. Tack vare sen slätter gynnas örtrikedom och olika fågelarter på ett helt annat sätt än i de sjömarker som betas hela säsongen, eller inte alls. Långbenta vadare som rödspov och storspov häckar gärna i den högre vegetationen.

Vänta, var är vi nu? Margareta och Thomas Carlsson studerar den gamla skifteskartan över sina marker.

Mellersta Öland

Största delen av mellersta Öland är det område som kallas mittlandet. Landskapet är inte lika tydligt uppdelat i olika delar utan det är en stor mosaik av lövlundar, hässlen, våtmarker och en del åkrar och gräsmarker. Det är inte heller lika tydligt vad som är inägor och vad som är utmarker.

Mittlandet har framför allt uppmärksammats av naturvärden, eftersom det är ett av norra Europas största någorlunda sammanhängande lövskogsområden. Det gör att hela trakten är hemvist för en stor mängd växter, svampar och djur, som på andra håll har missgynnats av att deras livsrum har kapats ned till små spridda fragment. Samtidigt finns här många spår av en lång och växlande markanvändningshistoria. Särskilt lämningarna efter järnålderns bebyggelse och markanvändning är många. Vissa delar har vuxit igen till lövlundar först i sen tid, ibland så sent som andra halvan av 1900-talet.

Gammal fågata vid Borgs by.

Borgs by

[Borgs by](#) är en av [Kungliga Vitterhetsakademiens](#) kulturfastigheter. Byn är liten, den består bara av två gårdar. Markerna hålls i gott skick tack vare Anneli och Börje Karlssons arbete. De håller 25 Herefordkor med rekrytering, och drygt 50 [Helsingefår](#) med rekrytering. På ungefär 60 hektar åker och fem och ett halvt hektar äng bärgas foder till djuren. Därtill kommer drygt 80 hektar betesmarker.

Verksamheten finansieras av Vitterhetsakademien, så det går att bedriva jordbruket utan samma krav på lönsamhet som vanliga jordbrukare lever under. Det gör att det är möjligt att lägga mer tid på slättermarker, röjningar, med mera underhåll och skötsel. Följden blir att här lyfts kulturmiljövärden fram, och naturvärden gynnas, på ett tydligare sätt än på många andra håll. Även besöksverksamheten är viktig. Inte minst den stora fornborgen gör att många väljer att komma hit och vandra genom de mycket fina markerna.

På stenmurar och i kanten av lövmarkerna görs återkommande röjningar.

Värdefulla lövlundar eller mest bara igenväxning? Ann och Örjan Petersson funderar på det Helena Lager vid länsstyrelsen i Kalmar har att säga.

Gott om gamla spår i de halvöppna markerna: äldre stensträngar...

...omväxlar med senare tiders murar, kring gården Lilla Hult i Algutsrum.

Bostorp

Bostorp är en by med ursprungligen sex gårdar. Idag finns här elva hushåll, men bara ett av dem bedriver jordbruk. Som på så många andra platser hålls de gamla inägor öppna, fast nu tack vare bara några få personers arbete. Ann och Örjan Petersson drev mjölkgård fram till 2017, men lade sedan om driften till köttdjur. Nu finns här 50 Herefordkor plus tjuvar och rekrytering. Foder till djuren odlas på 120 hektar åker. Därtill kommer ungefär 100 hektar betesmarker av olika slag: gamla åkrar, mossar, hässlen, skogar och även sjömarker.

Under 1960- och 1970-talen betraktades markerna inne i mittlandsskogen som i stort sett improduktiva, eller i alla fall knappast värda besväret att röja fram en betesresurs i. Senare, när det öländska mittlandet började uppmärksammas av naturvården, fick man hjälp att stängla in ett större skifte. Här går nu betesdjuren, även om det bara är mindre ytor som bär en grässvål.

Lilla Hult

Lilla Hult är idag en stor mjölkgård med fem anställda. Här finns 300 SLB-kor, med rekrytering, och även ungefär 40 pålsfår. När Åke Johansson tog över gården fanns här inte alls lika stor besättning, så han har utvecklat gårdens jordbruk rejält. Till gården hör 250 hektar åker och 200 hektar betesmarker. I Åkes del av mittlandet är beteskontinuiteten mer obruten. Markerna, som även här har brukats sedan urminnes tid, växte inte igen på samma sätt som i andra avsnitt av landskapet omkring. Husgrunder, stenmurar och odlingsrösen är lätta att se. Trädsjukdomarna som drabbar ask och alm gör att markerna har blivit än mer öppna.

Tack vare mycket elstängsel och ett smart system för att flytta djuren mellan en mängd mindre fällor lyckas Åke förena en modern storskalig drift med att vidmakthålla natur- och kulturmiljövården i markerna. Ett exempel på det är dyngbaggas: här finner ett ovanligt högt antal arter sitt livsrum. Alltför många av dessa små kryp är idag hotade: fortlöpande användning av avmaskning och brist på lämpliga livsrum har gjort att de har trängts tillbaka väldigt kraftigt i hela landet. Dyngbaggas behöver lätta, sandiga jordar i soligt läge med relativt hårt betestryck.

Hur kan man lyckas?

Att som brukare idag lyckas försörja sig på sitt företag och samtidigt bedriva ett landskapsvårdande jordbruk, det är ingen lätt ekvation att få ihop. Alltför många har antingen sett sig tvungna att rationalisera hårt, eller helt enkelt lägga ned. Lyckligtvis finns brukare som kan visa att det är möjligt. Några saker som de synes ha gemensamt är: personligt intresse och engagemang för landskapet och dess innehåll, detaljerade kunskaper om markerna, en smart drift, och, kanske inte minst, måttliga banklån. De krav som idag ställs på avkastning och företagsekonomi är svåra att leva upp till. Vill man komma längre än att "bara" hålla landskapet öppet, och även gynna det biologiska kulturarvet, då behöver man hitta vägar att minska pressen från banker och ekonomer.

Mer om det öländska mittlandet

Under 1980- och 1990-talen gjorde naturvården stora insatser för att uppmärksamma de höga värdena i mittlandets lövlundar och hässlen. Många områden gavs skydd, för att undgå avverkning och flistugg. Fokus låg framför allt på att skydda miljöer med arter knutna till träd och buskar. Särskilt i de täta hässlena togs mycket ny kunskap fram, inte minst om marksvampar. Mittlandets skogliga värden har setts som viktigast, och mindre vikt har lagts vid markanvändningshistoria. I många fall har den rekommenderade markanvändningen varit så kallad fri utveckling, det vill säga ingen markanvändning alls. Det är en skötselriktning och en störningsregim som saknar historisk bakgrund. Den behöver revideras.

Mittlandet är en komplex mosaik av gamla boplatser, åkrar, ängar, hagar och utmarker. Många hässlen på inägomarker, med en mycket lång historia som halvöppna fodermarker, har först i sen tid vuxit igen till täta lundar. Andra delar, inte minst hässlen i tidigare utmarker, har en annorlunda historik. Även i dem är många av värdena knutna till deras historia som fodermarker.

För att få en bättre förståelse för det samlade biologiska kulturarvet i mittlandet behöver naturvård och kulturmiljövård samarbeta på nya sätt. Vilka delar har endast korta avbrott i en lång kontinuitet av brukande för odling och foder? Vilka delar har brukats med större tyngdpunkt på nyttjande av träd och buskar? Hur kan ett samlat grepp kring markerna, deras skiftande historia och nutida värden tas? Natur- och kulturmiljövården behöver tillsammans ta fram samlade bedömningar av hur markernas värden på bästa sätt kan restaureras, förvaltas och utvecklas.

Det handlar om att ta ett nytt steg i hela förståelsen och hanteringen av det öländska mittlandet. En tidig åtgärd för att slå in på den vägen är att göra en första inventering och tolkning av markernas biologiska kulturarv.

Många av träden bär spår av att under lång tid ha tagits i människans tjänst, i det förindustriella jordbruket.

Det är inte alltid helt lätt att se de gamla träden. Stora delar av mittlandet ser idag ut ungefär så här.

Träffen ordnades i samverkan med länsstyrelsen i Kalmar län. Tack!